

ELNARƏ ƏMİRLİ
AMEA Folklor İnstitutunun
elnara.amirli@mail.ru

AZƏRBAYCAN NƏŞRLƏRİNDƏ ANLAŞILMAYAN ƏFSANƏ MƏTNLƏRİ

Açar sözlər: əfsanə, dil, üslub, folklor dili, qüsurlu, folklor janrları

Ключевые слова: легенда, язык, стиль, фольклорный язык, непонятные тексты, фольклорные жанры

Key words: legend, language, style, folk language, defective texts, folk genres

Hər bir janr kimi əfsanələr də özünəməxsus süjet quruluşuna və mətn tipinə malikdir. Əfsanələr epizodik hadisələrin təsvirini verdiyi üçün onun süjeti də bəsitdir. Bəsit süjet yarımçıq demək deyildir. Elə əfsanə vardır ki, iki-üç cümlə ilə süjeti tam təsvir olunur. Belə ki, mətnin həcmnin az olması süjetin yarımçıq olması demək deyildir. Bildiyimiz kimi, əfsanələr gerçəkliklə bağlı hər hansı faktı möcüzəli şəkildə izah edir. Əksər əfsanələrdə bu möcüzəli izah cəmi bir hadisənin təsvirindən ibarət olur. Bir əfsanə nümunəsinə diqqət edək: “Deyir, bir gün peyğəmbəri qovurmuşlar. Peyğəmbər gəlib ardıc ağacının arxasında gizlənib. Peyğəmbər alqış edib deyir: “Ardıc, görüm, səni il, on iki ay göy qalasan!”. Mətnin üç cümlədən ibarət olması məzmunun tam başa düşülməsinə əngəl yaratmır. Çünki lakonik cümlələr süjeti tam əhatə edə bilir.

Mətnin qüsurlu olduğunu başa düşmək üçün süjetin tam variantını tanımaq lazımdır. Ay və Günəş haqqında olan bir əfsanədə deyilir: “Günəş mübahisə etdiyiəri tərəfindən qovulan gözəl bir qadındır. Öri heç vaxt onu yaxalaya bilmir”. Ay və Günəşlə bağlı digər mətnlərlə tanış olduğumuz üçün bu süjetin tam variantı bizə tanışdır. Ayla Günəşin mübahisə səbəbləri mətndən-mətnə dəyişir. Burada isə süjetin bir hissəsi verilmişdir (16, 10).

Qeyd etmək ki, şifahi mətndə anlaşılmaz hissələrin olması janrın müəyyən olunmasını da çətinləşdirir. “Hadıqayıb ziyarətgahı” (15, 83), “Qara daş ziyarətgahı” (15, 83) mətnlərində həmin çətinliklə qarşılaşırıq. Birinci mətndə seyid oğlunun, ikinci mətndə qadının qeyb olduğu təsvir olunur. Bu hadisədən sonra bu məkanlar ziyarətgaha çevrilmişdir.

Nəşrlərimizdə qırıq süjetli, informativ baxımdan qüsurlu olan kifayət qədər mətn vardır. Mətnin defektli olmasının bir neçə səbəbi vardır.

- Bu problem müəyyən tərəfləri ilə söyləyicidən asılıdır. Söyləyicinin epik informasiya haqqında məlumatı mətnin keyfiyyəti ilə düz mütənasibdir. Söyləyici epik informasiyanı yaxşı bilirsə, mətn də qüsursuz və başa düşülən

olacaq. Söyləyicinin informasiyanı zəif bilməsi mətnin defektli olmasına səbəb olur ki, bu da bir çox çətinliklər yaradır. Qüsurlu mətnlərdə süjeti tanımaq, hətta, qeyd etdiyimiz kimi, mətnin janrını müəyyən etmək də çətinləşir.

- Mətnin dilinin yaxşı başa düşülməməsinin digər səbəbi söyləyicinin öz fikrini yaxşı ifadə edə bilməməsidir. Bəzən söyləyici zəngin məlumata malik olsa da, fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkir.

Azərbaycan nəşrlərində qüsurlu mətnlərin əsas əlamətlərindən biri mətnin dilinin oxucu tərəfindən başa düşülməməsidir. Anlaşılmayan mətnlər söyləyicinin informasiyanı düzgün ifadə edə bilməməsi səbəbindən ortaya çıxır. Bəzi mətnlərin toponimik mətn təəssüratı yaratsa da, bu mətndən adın yaranışı ilə bağlı məlumat əldə edə bilmirik. “Qəbiz ziyarəti” (14, 167) mətnində göstərilir ki, bir kişi qonaq getdiyi evdə dünyasını dəyişir. Su qıtlığı olan bu kənddə, kişinin canını tapşıracağı məkanda su axmağa başlayıb. Bunu möcüzə kimi qəbul edən camaat onu orda dəfn ediblər. O vaxtdan həmin qəbir ziyarətgahdır. Diqqət etsək, burada suyun həmin vaxtda axması insanlar tərəfindən qeyri-adi qəbul olunsa da, əfsanədə Qəbiz adı haqqında məlumat yoxdur. Məkan möcüzə ilə bağlıdır, ancaq adın yaranışı möcüzə ilə əlaqələndirilməyib. Mətn əfsanə janrının tələblərinə cavab versə də, müəyyən tərəfləri ilə qüsurludur. Çünki ziyarətgahın belə adlandırılmasının səbəbi anlaşılmır. Anlaşılmayan mətnlərin əsas xüsusiyyəti dilinin anlaşılmaz olmasıdır. Söyləyici tələb olunan informasiyanı auditoriyaya ötürə bilmir. Qeyd etdiyimiz kimi, fikrini başa düşülən şəkildə ifadə edə bilmir.

Eyni mənbədə dan ulduzu haqqında hər iki əfsanə qüsurludur. Bu mətnlərdən birində (6, 19) Dan ulduzu Nəsir ulduzu kimi göstərilir. “Nəsir ulduzu elə Dan ulduzudu. Nəsir adında bir adama kömək eliyibmiş. Ona görə adına Nəsir ulduzu deyirlər”. Hansı ulduz haqda söhbət getdiyi başa düşülmür. Cənnət bulağı (4, 51) mətni də anlaşılmazdır. Mətnin məzmunu qüsurludur. Nəvəsi xəstələnən qarı bulağın şırıltısını eşidir, amma bulağı görmür, su içib deyir: “Cənnət suyuymuş suyun, ay bulaq!..” Əfsanədə qarının bulağı niyə görməməsi dəqiq izah olunmur. Eyni zamanda mətn anlaşılmaz olduğu üçün yaranış başa düşülmür.

“Həməz bulağı” (8, 119) əfsanəsində də oxucu bir çox elementləri başa düşmür. “Allahın hökmüynən Həməz Allaha qarşı üz döndərdiyinə görə ordan bulax çıxır”. Ənənəvi mətnlərdə yaxşı əməl sahibləri mükafatlandırılır, pis əməl sahibləri cəzalandırılır. Allahın üz çevirənlərə mükafatlandırması ənənəyə uyğun deyil və məntiqə sığmır. Ola bilər ki, söyləyici başqa mətnə aid informasiyanı qarışdırır, yaxud informasiyanı bilmədiyini üçün improvizasiya etmək istəyir. Belə səriştəsiz improvizasiyalar mətnin janrını da zədələyir.

Anlaşılmaz mətnlərin bir qisminə oxucuya tanış olmayan adlar işlədilir. Ay və Günəş haqqındakı bir mətndə deyilir ki, Qara deryadan Gün çıxır. İrəli gedir. İstəyir ki, balıq onu uda. Gülənbər onun qabağına qılinc tutur. Qoymur onu tuta. Deryadan Ay çıxır, qalxır göyə. Balıq istəyir ki, onu uda. Gülənbər qoymur ki, balıq onu yeyə. Ay və Gün onun nəfəsindən olur qırmızı” (6, 35). Ayın və Günəşin yaranışından bəhs edən bu əfsanədə Ayın və Günəşinin rənginin yaranışı izah olunur. Əfsanədə adı çəkilən Güləbərin kim olduğu isə məlum deyil. Burada isə toplayıcı səriştəsizliyi özünü göstərir. Toplayıcı söyləyiciyə lazım olan sualı ünvanlasaydı, ola bilsin ki, Gülənbər obrazının da mahiyyəti açıqlanardı.

Çaşqınlıq yaradan məsələlərdən biri də personajın düzgün təqdim edilməməsidir. Bu baxımdan “Qaranquş” (16, 61) mətində anlaşılmazlıq vardır. Mətdə qeyd olunur ki, bir qaranquş insana vurulur. Ənənəvi süjetlərə görə, insan hər hansı səbəbə görə başqa bir varlığa çevrilir. Qaranquşun insana vurulması, “gəl dost olaq, bir yerdə oynayarıq, bir yerdə yeyərik” deməsi, anlaşılmazlıq yaradır. Bir faktı da qeyd edək ki, bu mənbədə söyləyicilər çox qarışıq verilmişdir və bu mətnin kim tərəfindən söylənildiyi də anlaşılmır. “Ağrı dağı” əfsanəsində insana məxsus əlamətlərin başqa varlıqlara aid əlamət kimi verilməsi anlaşılmazlıq yaradır. Ənənəvi süjetə görə, bu dağlar əvvəl insan imişlər. Ancaq mətnin girişində iki dağ haqqında danışılır (6, 40).

Bir qrup mətnlərdə isə müəyyən hərəkətin səbəbi məlum olmur. “Komrat” (3, 179) mətində Həzrəti Əlinin oğlunu dərədən atmasının səbəbi, “Qarısərnici” (5, 562) mətində şahın qoca qarının başına torpaq tökdürməsinin səbəbi bilinmir. Həzrət Əli haqqındakı bir mətndə (11, 38) deyilir: “Cənab Əli Basarkeçər dağını qılincıynan vuruf, dağı yarır ordan keçir gəlir”. Bu mətndə Əlinin dağı yarmasının səbəbi göstərilir. Süjet defektli olduğu üçün mətni qavramaq olmur. Həmçinin əksər hallarda informasiya kəsri olan, anlaşılmayan mətnlərin janrını müəyyən etmək mümkün olmur.

“Şıxlar piri” mətində (7, 79) üç nurani qoca kişi bir evə yaxınlaşıb su istəyirlər. Susuzluqdan əziyyət çəkən ailə son suyunu qocalara verir. Qocalar suyu içib uzaqda dağın başında tək ağacı göstərib oranın pir olduğunu, o ağacın yanında sədəqə paylamaq lazım olduğunu deyirlər. Belə ki, mətnin əvvəlində bu yerin pir olduğu göstərilir. Bu tip mətnlərdən danışarkən ardıc ağacı ilə bağlı əfsanələri də qeyd etmək lazımdır. Bir mətnə görə (11, 19), Yezidin dəstəsi imamları qovur. İmamlar yaşıl ağacın arxasında gizlənilir. Ağac onları qoruyur. İmamların alqışı ilə ağac o vaxtdan bütün fəsillərdə yaşıl olur. Gördüyümüz kimi, imamları gizlədən ardıc ağacı elə əvvəldən yaşıl təsvir olunur. Əgər imamların təqib olunması ağacların yaşıl olduğu mövsümdə baş vermişdisə, demək alqış ilə bu vəziyyət daimi xarakter

almışdır. Çünki ağacın əvvəldən yaşıl olduğunu düşünsək, burada yaranış yoxdur. Bu isə mətnin defektidir. Çünki digər variantda (2, 36) deyilir ki, peyğəmbəri qovurlar. O gəlib ardıc ağacının arxasında gizlənir. Peyğəmbər ardıc ağacına alqış edir. O vaxtdan ardıc ağacı həmişə yaşıl olur. Bu əfsanədə ağacın əvvəldən yaşıl olması haqqında məlumat verilmir, demək ki, ağacın həmişəyaşıl olması etiologiya kimi özünü göstərir.

“Həzrət Əli və günü” (13, 28) mətnində qeyd olunur ki, biri günü gətirir. Ev yiyəsinin zəhmi ağır olduğuna görə günü qorxudan əsir. Ev yiyəsi əlini dayaq verəndən sonra günüyə heç nə olmur. Çünki “sonradan gələnin kürəyində Əlinin əli var” fikri Əlinin sonradan gələni qoruması kimi başa düşülür. Ancaq izah defektlidir. Çünki ev yiyəsi özü əlini dayaq veridyi halda mətnə “Əlinin əli var” kimi qeyd olunur.

“Ülkər ulduzu” əfsanəsinin bir variantında Ülkərin atasının mal-qarasının otu qurtarır. O ağanın yanına ot istəməyə gedir. Ağa ot əvəzində qızını istəyir. Qız razılaşırmı, atasına yalvarır ki, onu ağaya verməsin. Ata səhər eşiyə çıxır ki, hər tərəf yaşıllaşmış, amma qızı yoxdur, ulduz olub göyə çəkilib (6, 39). Bu süjeti daşıyan digər bir variantda isə (12, 16) söyləyici informasiyanı dəqiq vermir. Mətnə qız çıxır ki, göydə sarı bir ulduz var. Qızın ulduzu görməsi – özünün özünü görməsi kimi başa düşülür. Bu isə mətnin defektidir. Çünki həmin ulduz elə qızın özü idi.

Elə mətnlər var ki, hadisələr məntiqsiz sıralanmışdır. Belə ki, hadisənin ifadə olunduğu motivlər zəncirinin hər biri özündən əvvəlkinə tamamlamır. Bir mətnə göstərilir ki, Hibop bir arvadıymış, iki oğlu varıymış. Onlar buzova gedirlər. “Bir axşam buzoyları gətirəndə görürlər ki, bir qarının buzoyu qalır çöldə. Anaları buları döyür ki, tez gedin buzoyu tapın gətirin. Burada buzovun itməsi təsvir olunmur, ancaq qeyd olunur ki, ana onları buzovu axtarmağa göndərir. Onlar isə gedib geri qayıtmırlar. Ana nə qədər gözləyir, gəlmirlər. Dilək eləyib hibop olur. Başlayır balalarını gəzməyə (6, 67). Bu mətnə də hərəkətin səbəbi göstərilməyib.

“Cicimli ocağı” (11, 197) mətnində Həzrət Əlinin kəndə gəlişi, bir qarının evində qonaq olması və onların səmimi dialoqu təsvir olunur. Mətnin sonunda qeyd olunur ki, “Cicimli ocağı ondan qalmadı”. Bilirik ki, əfsanəni rəvayətdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri yaranışın möcüzəli təsviridir. Bu mətnə ocağın yaranışını izah edən hadisə tam təsvir edilmədiyinə görə, möcüzəlilik məsələsi mübahisəli qalır. Bu da mətnin janrını müəyyən etməkdə çətinlik yaradır. Belə ki, süjet tam olsa da, etiologiya anlaşılan şəkildə izah olunmur. Oxucu düşünür ki, Həzrət Əlinin gəlişi ilə ocaq yaranıb. Ancaq hər hansı möcüzəli hadisənin baş verməsi də istisna deyildir. “Arpa ilə buğda” (1, 44) mətnində anlaşılmayan məqamlar vardır. Əfsanədə bir kişinin iki ayrı qadından olan oğlanları yola getmirlər. Kişi çarəsi qalır “əlini açib yalvarır: “Ya rəbbi, sən uşaqları bir yola qoy, hər birini bir yana

sal, qoy yazıq yetimin günü ağarsın!” Arpa ilə Buğda dönüb taxıla çevrilir. Amma Buğdanın qarnının yarığı eləcə də qalır”. Mətnə buğdanın qarnındakı yarığın yaranmasını izah edən hadisə təsvir olunmur. Halbuki mətnin janrını məhz həmin hadisə ilə müəyyən etmək mümkündür. “Süleyman və Bilqeyis”(10, 35) mətnində də yaranış haqqında danışılır. Amma mətnin sonunda müəyyən əlamətlərin şanapipiyə aid olduğu göstərilir. Amma süjet quşların yaranışı haqqındakı ənənəvi süjetin variantıdır. Ənənəvi süjeti olan başqa mətnə isə çevrilmə aktı aydın göstərilir: “Tovuz öz ayaqlarının çirkinliyinə görə utanır və quşa dönməsi üçün dua edir” (5, 64).

“Pərvanəyə dönən çoban” (5, 14) əfsanəsində də informasiya defektlidir. Qeyd olunur ki, valideynləri qızı sevdiyi çobana vermirlər. Daha sonra qeyd olunur ki, düşmənləri qızı oda atırlar. Burada düşmənləri dedikdə, çox güman ki, qızın bu izdivaca qarşı olan valideynləri nəzərdə tutulur. Bu mətnə düşmənlər kimi təsvir olunması informasiyanın qavranılmasında çətinlik yaradır.

Bəzi mətnlərdə müəyyən hərəkətin kimə aid olması şübhəlidir. “Haramlıq necə yaranıb?” (8, 13) mətnində qeyd olunur ki, padşah istəyir ki, qarışıqlıq olsun. “Deef: sən gətir hərədən bir yumurta yığ”. Bu fikri söyləyənin kim olduğu məlum deyil. Bundan başqa, qüsurlu mətnlərdəki problemlərdən biri də qəhrəmanın olmamasıdır. Mətnə qəhrəman yoxdursa, demək ki, epik informasiya pozulmuşdur, mətn qüsurludur. Nəşrlərimizdə belə mətnlər çoxdur.

Qeyd edək ki, anlaşılmayan mətnlər problemi həm söyləyici məlumatsızlığı, həm də toplayıcı və tərtibçi səriştəsizliyindən irəli gəlir. Əgər mətnə məzmun və məqsəd anlaşılmırsa, deməli mətn qüsurludur. Söyləyicinin mətni tam bilməməsi, həmçinin düzgün ifadə edə bilməməsi belə defektli mətnlərin yaramasına səbəb olur. Belə vəziyyətdə toplayıcı işə müdaxilə etməli, lazım olan sualları ünvanlamaqla qüsursuz mətni əldə etməyə nail olmalıdır. Çünki toplama prosesində toplayıcının diqqətli olması, söyləyicinin mətnə ciddi münasibət göstərməsi ilə daha keyfiyyətli folklor mətni əldə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. AFA. 23 cildə, VIII c., Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər İsmayılov H., Qurbanov T. Bakı: Səda, 2003, 476 s
2. AFA. 23 cildə, XII c., Zəngəzur folkloru/Toplayanlar Nəbioğlu V., Kazımoğlu M., Əsgər Ə., Bakı: Səda, 2005, 464 s
3. AFA. 23 cildə, XIII c., Şəki-Zaqatala folkloru / Tərtib edənlər Abbaslı İ., Əliyev O., Abdullayeva M. Bakı: Səda, 2005, 550 s

4. AFA. 23 cildə, XXII c., Borçalı-Qarapapaq folkloru / Toplayıb tərtib edən: Hacılar V. Bakı, Nurlan, 2011, 444 s.
5. Azərbaycan folklor antologiyası. Tərtib edən: Axundov Ə. Bakı, Çıraq, 2015, 614 s.
6. Azərbaycan mifoloji mətnləri / Tərtib edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi Acalov A. Bakı: Elm, 1988, 196 s
7. Dərbənd FÖ I. Tərtib edənlər: Qasımlı M., Əliyev O., Xəlilov R. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 368 s
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab. Tərtib edənlər: Rüstənzadə İ., Fərhadov Z. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 464 s
9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab. Tərtib edənlər: Rüstənzadə İ., Fərhadov Z. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 464 s
10. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. III kitab. Tərtib edən: Rüstənzadə İ., Bakı, Elm və təhsil, 2012, 468 s
11. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IV kitab. Tərtib edən: Rüstənzadə İ., Bakı, Elm və təhsil, 2013, 459 s
12. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VII kitab. Tərtib edən: Süleymanova L., Bakı, Elm və təhsil, 2014, 444 s
13. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IX kitab. Tərtib edən: Rüstənzadə İ., Bakı, Elm və təhsil, 2014, 402 s
14. Şəki FÖ II. Tərtib edən: Süleymanova L. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 408 s
15. Şərur FÖ. Tərtib edənlər: Kazımoğlu M; Qasimova F. Bakı, Elm və təhsil, 348 s.
16. Yardımlı FÖ I. Tərtib edən: Məmmədli E. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 334 s
17. А.В.Багрий. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран. Том 3, 254 с.

E.Amirli

Unclear legend texts in Azerbaijan publications

Summary

Legends have special plot structure and text type like every genre. There are episodic occasions in legends that's why plot of legend is simple. Even there are some legends that we can explain plot within two or three sentences. If text is short, that doesn't mean that plot is incompleting. As we know, legends explain real life facts miraculously. In most of the legends this miraculous explanations are just one story.

Learning certain problems about any genre we should research texts about this genre. For understanding that this text is problematic there is need to recognize full plot version of this text. Learning plots of legends of

Azerbaijan plays important role in discovering fake, traditional but problematic texts.

In Azerbaijan publications there are texts that their plots are incompleting and problematic from informative way. There are some reasons. This problem is about speaker sometimes. Information of speaker is directly proportional with quality of text. If speaker knows information well, then text will be perfect and understandable.

In some of the unclear texts there are names that are unfamiliar to reader. One of the complicated things is being presented of characters. In some of texts reason of certain things is not clear. Also there are some texts that in these episodes are ordered unlogically. Thus, every thing is not completing previous thing. It should be noted that unclear texts are about ignorance of speaker, collector and also developer. Because in collection process collector should be attentive and pay attention that how serious is speaker to text for obtaining more qualitative folklore text.

Э.Амирли

Непонятные тексты легенд в публикациях Азербайджана

Резюме

Как и все жанры, легенды тоже имеют особую структуру сюжета и тип текста. Так как в легендах есть эпизодические случаи, ее сюжет также прост. Есть такие легенды, сюжет которых мы можем объяснить в два-три предложения. Если объем текста маленький, это не значит что сюжет незаконченный. Как известно, легенды объясняют реальные факты как чудесные. В большинстве легенд объяснение как чудесное это описание всего лишь одной истории. Чтобы учить определенную проблему о каком-то жанре надо исследовать тексты относящиеся к этому жанру. Для понимания того, что этот текст проблематичен, надо знать полную версию этого сюжета.

Изучение сюжетов легенд Азербайджана и поддельных, и традиционных, играет важную роль лишь в обнаружении проблематичных текстов. В азербайджанских изданиях есть достаточно текстов с неполными сюжетами, проблематичными с информативной точки зрения. Есть несколько причин проблематичности текста. Эта проблема с определенной стороны связано с оратором. Информация оратора о эпической информации прямо пропорциональна качеству текста. Если оратор хорошо знает эпическую информацию, то текст будет идеальным и

понятным. В некоторых неясных текстах употребляются имена, которые незнакомы читателю. Еще одна запутывающая проблема это неправильное представление персонажа. А в некоторых текстах причина некоторых вещей не ясна. Есть такие тексты, в которых эпизоды упорядочены нелогично. Так как, каждая из цепей мотива, с которым выражено событие, не завершает предыдущую. Отметим, что проблема неясных текстов связано как с не обладанием информацией оратора, так и с неопытностью коллекционера и создателя. Потому что в процессе коллекционирования с внимательностью коллекционера, с обращением внимания оратора к тексту, возможно получение более качественного фольклорного текста.

Rəyçi: Əfsələddin Əsgər
Filologiya elmləri doktoru